

протоієрей Віталій КЛОС

Святитель Іов Борецький як перший ректор Київської братської школи – Київської православної богословської академії (1615 – 1618; †1631)

Стаття присвячена 400-літньому ювілею з часу закладення Київської православної богословської академії на базі Київської Братської школи (1615) та її першому ректору священику Івану Борецькому. Подано відомості про життя та церковну діяльність священика та ректора Братської школи Івана, а потім ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та митрополита Київського і всієї Руси Іова.

Ключові слова: *Київська Братська школа, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, ректор, священик, ігумен, митрополит.*

Велична чотирьохсотлітня історія Київської православної богословської академії розпочинається у 1615 р. з утворення Київської братської школи. Першим ректором її був священик Іов Борецький, який багато потрудився для належного впорядкування та забезпечення нововідкритого закладу. Значну лепту для його розвитку внесла заможна православна дворянка Гальшка Гулевичівна, дружина київського підчашого й мозирського маршалка Стефана Лозки, яка пожертвувала Київській братській школі свою садибу на Подолі із земельною ділянкою, а також кошти на утримання вчителів. Саме у цій садибі й розмістилася братська школа.

Братства почали діяти з самих початків існування християнства на наших землях та належного влаштування церковного устрою. У наступних віках нашої історії братства не припиняли своєї діяльності, яка однак була спрямована виключно на добродійність. Особливі умови та обставини життя православного населення, яке увійшло до складу Польсько-Литовської держави у XIV, а ще більше у XV–XVI століттях, викликали жвавий розвиток братств, як церковної інституції, яка стала одним з найсильніших захисників Православної Церкви при відсутності навіть законних

підстав для її існування в цій країні. Після прийняття та проголошення унії з Римом частиною єпископату законною визнавалася тільки та Церква, яка підписала умови приєднання та визнала над собою зверхність католицького Риму, а не православного Константинополя¹.

Тож всі юридичні права, які мали православні впродовж всіх попередніх історичних періодів, обманом та підступом були в них забрані та віддані невеликому числу уніатів. Добрі плоди початкової діяльності церковних братств спричинилися до того, що вся православна частина Речі Посполитої була покрита густою мережею цих просвітницьких та благодійних організацій? До досить активно діяли наприкінці XVI – на початку XVII ст. Серед них найбільшу славу в історії здобули такі: Львівське, Віленське, Могилівське, Брестське, Мінське, Люблінське, Сянокське, Стрятинське, Кутеїнське, Замоське, Київське, Луцьке, Вінницьке, Немировське, Пінське, Кременецьке та багато інших².

Церковні братства, маючи грамоти від Східних Патріархів, були важливими осередками, які захищали православному віру від польсько-католицьких і протестантських впливів просвітницькими методами через школу й книгу. Однією з перших, відповідно до хронологічного порядку та значення в історії, православних братських шкіл була Львівська школа, яка була заснована однойменним братством у 1586 році. Використовуючи можливості друкарні львівського братства, вони розгорнули широку просвітницьку діяльність. Без сумніву, що перший ректор Київського братського училища священник Іван Борецький, який до цього займав різні керівні посади у Львівській школі, організував працю нового навчального закладу на основі того досвіду та правил, які були йому прекрасно відомі з попереднього педагогічного досвіду³.

У статутах братських шкіл висувались високі вимоги до моральних і педагогічних якостей учителя. Так, у найдавнішому з них Статуті Луцької братської школи було сказано: «Даскал або вчитель, цієї школи має бути бла-

гочестивим, розсудливим, смиренномудрим, лагідним, стриманим, не п'яницею, не блудником, не хабарником, не гнівливим, не задрісним, не сміхотворцем, не лихословом, не чародієм, не басносказателем, не посібником ересей, але прихильником благочестія, будучи в усьому взірцем добрих справ». Учителями повинні бути люди... «чесні, діяльні і працьовиті; не для годиться, а насправді вони мають бути живими взірцями чеснот, що їх вони повинні прищепити іншим (Ніщо удаване не може бути тривалим)». Все це разом без будь-яких сумнівів мало надзвичайно важливе історичне значення для нашого народу. «Грецький напрямок» сприяв тісному спілкуванню та зміцненню тісних традиційних зв'язків України з Східною Православною Церквою⁴.

Перший ректор Київської братської школи священник Іван Борецький був найвеличнішою постаттю в історії Православної Церкви в Україні у XVII ст. Майбутній святий Церкви Христової Іван Матвійович Борецький народився (точна дата народження невідома, хоча деякі дослідники припускають, що це відбулося у 1570 році) в родині українського шляхтича у с. Бірча (сьогодні це містечко Бірча, Городоцького району, Львівської області) Руського воєводства на Галичині⁵. Про батьків майбутнього святителя відомостей не збереглося, однак можна стверджувати, що вони були освіченими людьми. Майже нічого не відомо про юні роки Івана Борецького, крім того, що він навчався у Львівській братській школі, а пізніше, за свідченням декотрих дослідників у Краківському та Геттінгенському університетах, що підтверджується його глибокими знаннями у богословських та філософських науках католицизму⁶. З юних років Іван Борецький опинився в атмосфері жорстокої боротьби, що охопила українсько-білоруські землі в зв'язку з укладенням унії Православної Церкви (у межах Речі Посполитої) з католицьким Римом. Це питання порушувалося задовго до Берестейського собору 1596 р. Православна людність, очолювана вченим чернецтвом та

братствами, була проти такого підпорядкування тому, з часу прийняття унії вищою ієрархією, яка спокусилася принадами світу цього та заперукою папської підтримки, гостро виступала на захист своєї батьківської віри. Особливо завзято боровся з наслідками уніатського Берестейського собору видатний західноукраїнський полеміст та аскет преподобний Іван Вишенський, із яким у молоді роки Іван Борецький досить тісно спілкувався. Будучи глибоким знавцем древніх мов і святоотцівської літератури, святитель Іов починає свою діяльність навчальними та науковими працями.

Приїхавши у Львів (1604 р.) Іван Матвійович стає викладачем латинської і грецької мов у Львівській братській школі. Цей навчальний заклад був заснований ще у 1586 році, а першим ректором його був грек єпископ Арсеній Єла-сонський⁷, який зібрав тут відомих учених і викладачів. Використовуючи можливості друкарні львівського братства, вони розгорнули широку просвітницьку діяльність. Через невеликий відрізок часу, в тому ж році, Іван Борецький вже обіймає посаду ректора цього навчально-просвітницького закладу. Після 1604 року він бере участь у роботі наукового товариства, яке гуртувалось біля Острозької Академії. Іван Борецький, згідно зі словами святителя Димитрія (Туптала) митрополита Ростовського, був “...премудр в божественнім писанії, в грецькій і латинській мовах добре вправний”, а тому всюди заслуговував високу пошану як людина, що “Апполонові кохана і в Парнасі на лоні муз вихована”⁸.

У 1610–1615 рр. Іван Борецький став священником Свято-Воскресенської церкви міста Києва, де заснував парафіяльну школу, що діяла в його власному домі. Налагодивши добрі відносини з освіченими людьми Києва, які гуртувалися навколо Братського та інших монастирів міста, він пропонує заснувати вищий навчальний заклад, подібний до Львівського чи Острозького.

Новоутворене Київське братство запросило саме священника Івана як досвідченого педагога стати на чолі брат-

ського училища. І справді, отцю Івану прийшлося вирішувати складні питання початкового впорядкування та забезпечення нововідкритого закладу. Коли освічених людей, у більшості ченців Київських монастирів, для викладацької діяльності ще можна було знайти, то для забезпечення матеріальної сторони треба було покладатися тільки на власні сили та пожертвування монастирів, храмів, братчиків, міщан, козаків та всіх, хто залишився вірним Православній Церкві в ті складні часи. Так заможна православна дворянка Галшка Гулевичівна, дружина київського підчашого й мозирського маршалка Стефана Лозки, пожертвувала Київській братській школі на Подолі свою садибу із земельною ділянкою, а також кошти на утримання вчителів. Саме у цій садибі й розмістилася братська школа. Варто зазначити, що у своєму фондуші, записаному в актах київського земського суду 15 жовтня 1615 року, благодійниця наголошує, що володіти цим повинні тільки православні з таким самим застереженнями та прокляттями на віки вічні в протилежному випадку⁹. У цьому записі вказується і причина такого вчинку благодійниці: «живучи постійно в давній святій, православній вірі східної Церкви, й палаючи до неї побожною ревністю та до поширення слави Бога в Тройці Єдиного, із любові та прихильності до братів моїх – народу руському, для спасіння душі своєї, я з давніх часів задумала зробити добро для Церкви Божої»¹⁰.

Будучи ректором Київського братського училища, на основі якого сформувалася в недалекому майбутньому Києво-Могилянська Академія, та настоятелем Воскресенської церкви на Подолі, майбутній святий Іов займався перекладом, виправленням і тлумаченням богослужбових книг для видань Києво-Печерської Лаври. Підтримував отець Іов і київських друкарів ченців Тимофія (Вербицького) й Спиридона (Соболя). Брав участь у перекладі з грецької на старослов'янську та редагуванні “Амфологіону”, виданого Лаврською друкарнею (1619 р.). У творі “О

воспитаніи чад” (1609 р.), ймовірно, написаному Борецьким, наука ставиться понад усе, бо “з неї, як з жродла, все добре походить, і през ню чоловік чоловіком ся находить”. Вважав, що саме освіта визначає місце людини в суспільстві й спроможна змінити суспільство¹¹. Тому муж благочестя виявляв велику турботу про школу та її учнів: поставав все необхідне для навчання, утримував на свій кошт бідних та сиріт. Кияни шанували ректора і за невтомну благодійницьку та освітню діяльність називали “другим Іоаном Милостивим”¹².

Через кожних чотири неділі ректор училища проводив екзамени для належного контролю навчального процесу, «щоб літа молоді їх марно не проходили, бо за них учителі звіт Богу давати мусять»¹³. Ніяка справа братства не повинна була виноситися за поріг його дому. Головними доходами братства були виплати ченців, які поступали в монастир, милостиня, надходження з церков, урожай з городів, продаж виготовлених ченцями різних речей та типографська справа¹⁴.

У статут Луцької братської школи (1624 р.), затверджений Борецьким, вписана теза, що стала провідною в братських школах України: “Багатії над убогими в школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою”. Устав називає і головні обов’язки вчителя (даскала). Передусім він повинен бути зразком для всіх у добрих справах: благочестивим, розсудливим, смиренным, стриманим, скромним, не п’яниця, не блудник, не гнівливим, не заздрісним тощо. Приймаючи дитя він повинен старанно вчити його корисним наукам. У випадку провини наказувати, але в міру, не з буйством, а смиренно й тихо. Не має права відволікати учня на щось побічне, щоб не ставати винуватив в неуспішності його перед Богом, а також перед його рідними та перед ним самим. Він зобов’язаний любити та вчити всіх дітей однаково, як синів багатих громадян, так і сиріт убогих, навіть і таких, які ходять по вулицях та просять милостиню¹⁵.

Ставлячи початком всякої премудрості страх Божий, наставники шкільного братства зобов'язували учнів у кожний недільний та святковий день бути присутніми на вечірні, утрені, Божественній Літургії й знову на вечірні. Від цього обов'язку не звільнявся ніхто незважаючи ні на які причини, за винятком важкої хвороби. Благоговійне стояння в церкві, уважне сприймання молитов та повчань та наскільки це можливо частіше прийняття Святих Христових Тайн – відзняло всіх загалом вихованів київської школи¹⁶.

Хоча й недовго священик Іван очолював Київську братську школу, але вона була піднесена ним на належний рівень і братство широко розвинуло свою просвітницьку та благодійну діяльність. Це можна сміливо стверджувати, коли брати до уваги заяву уніатського митрополита Йосифа Веляміна Рутського, який впав у відчай щодо долі унії в київських землях, допоки братство не буде знищене. У меморіалі (1618 р.) він писав: “Якщо те братство [Київське. — Прот. В. К.] не буде ліквідоване, то важко очікувати чогось доброго”¹⁷. Уніатський митрополит мав рацію, тому що з утворенням братської школи всі надії уніатів та католиків через освітні заклади заволодіти душами православних киян, так як це сталося у західноукраїнських та західнобілоруських землях, виявились марними. Разом із тим, досягнення братства й школи при нім повинні були збільшитися із 1620 р., коли вони отримали затвердження і допомогу від патріархів Феофана й Кирила та коли ректором став ігумен Касіян Сакович¹⁸.

Як “учитель благочестя і муж досконалий в Божественному Писанні” священик Іов у 1618 р., після смерті ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іосафа Мировського, вибраний був на його місце, хоча і не був ще вдівцем. Перешкоду було усунуто звичним на той час шляхом. Дружина та дочка Борецького прийняли постриг разом із ним¹⁹. В ігумени Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іов (Борецький) був вибраний братією тієї ж обителі, ймовірно, не без участі козаків. У старовин-

ному монастирському синодику читаємо: “Року 1618, місяця декабра, 22 дня преставися архімандрить слущкій и игумень михайловській золотOVERХОГО монастиря Юсафъ Мировській, а по немъ настал отецъ Іоаникіе Борецькій”²⁰.

Синодик називає його при поставленні на ігумена монастиря Свято-Михайлівського Іоанікієм, а не Іовом. В іншому місці він називається “Іоаннікій Іовъ Борецькій”, або “родъ господина отца Іова Борецкаго”. Анонімний дослідник історії Золотоверхої обители вважає, що ім’я Іоанікія було дане йому при постриженні у рясофор, а ім’я Іова вже при повторному постригу. А ця обставина вказує нам, що Борецький тільки незадовго до смерті ігумена Юсафа прийняв цей постриг²¹. За його настоятельства Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир значно розбудовується та міцніє.

Великою подією для братства та його школи став вступ у його ряди гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з усім військом Запорозьким (бл. 1620), які з цього часу виступали як захисники та жертводавці Богоявленського монастиря та всього київського люду. Завдяки зусиллям гетьмана Єрусалимський Патріарх Феофан відновив православну ієрархію в Київській Митрополії та своєю грамотою від 26 травня 1620 р. надав Києво-Братському монастирю ставропігійний статус²². Відомо, що ця подія, яка мала місце у 1620 р., складає епоху в історії Православної Церкви.

Перше місце в ряду новопоставлених ієрархів займав ігумен Києво-Михайлівського монастиря Іов Борецький, вибраний православними на київську митрополію із залишенням за ним й настоятельства в означеному монастирі. “Въ свободныхъ наукахъ високо образованному” і “у письме словесномъ, и кгрецкомъ и латинскомъ ученому”²³. Перебування в Золотоверхому монастирі першосвятителя Церкви зразу ж підняло статус його між іншими обителями міста Києва²⁴.

Єпископська хіротонія ігумена Іова Борецького Єрусалимським Патріархом Феофаном відбулася 8 жовтня

1620 р. у Братській церкві на Подолі²⁵. Ця посвята і всі наступні звершувались таємно. Вікна Братської церкви були зачинені, читав і співав монах, який супроводжував патріарха. Сам храм був оточений озброєними козаками. Так відбувалось відновлення православної ієрархії в Києві. Відновлення це завдало непоправного удару уніатам. Вони розраховували, що з повним запустінням православних кафедр справа унії буде розвиватися набагато успішніше. Тому ними були пущені в хід усі можливі засоби проти хіротонізованих православних єпископів.

Митрополит Іов мав постійні контакти з козацтвом і підтримку Запорозької Січі, за що його ще називали “козацьким митрополитом”. Виконуючи достойно та з великим успіхом своє першосвятительське служіння, митрополит Іов Борецький, разом із тим, накреслив цілу програму дій на захист Православ'я. На Соборі 1621 р. православна ієрархія розглянула положення під назвою “Советованіє о благочестіи”, в якому прописувалися методи боротьби з унійними впливами. “Советованіє о благочестіи” не є наслідком соборного діяння. Воно є витвором невідомих осіб, хоча ієрархи й прийняли його на соборі. Це “Советованіє о благочестіи” має велике значення для всіх часів, але найбільше воно підходить до періодів гонінь та переслідувань Православної Церкви. Головні думки, викладені в ньому, такі: 1) оздоровлення організму церковного повинне починатися зверху, оскільки невпорядкованість його в більшості починається згори, тобто з вищої ієрархії; 2) ієрархам необхідно стояти на висоті свого святительського служіння, провадити життя чисте, непорочне, святолюбиве. Любити віру православну всією душею і серцем, бути завжди готовим за неї на мучеництво та смерть. В управлінні Церквою дотримуватися святоотцівських традицій, але за основу мати святе Євангеліє, прикладом для діяльності – Діяння святих апостолів, керівництвом – церковні канони; 3) закликаючи паству до покаяння і виправлення, скликаючи собори, ієрархи на-

самперед повинні піклуватися про власне виправлення та очищення, щоб не бути спокусою для інших...; 4) крім турбот про релігійно-моральне просвічення народу шляхом влаштування шкіл, фундування братств, видання книг тощо на святителів покладалася найважливіша справа – справа місії...; 5) інтереси православ'я, благо Церкви завжди повинні стояти в архіпастирів на першому місці, а тому їм не потрібно гніватися “на молодших і нижчих ступенем”, якщо останні будуть робити будь-які застереження та поради, викликані їхнього архіпастирською діяльністю та життям тощо. “Советованіе о благочестіи” укладене в час, коли Православна Церква в Україні близько двадцяти п'яти років залишалася без першосвятителя. Внаслідок постійних нападів римо-католиків та уніатів необхідна була цілісна програма для оздоровлення православного духовенства. Завдяки цій програмі та багатьом іншим заходам, впровадженим святителем Іовом, Православ'я відроджувалося та утверджувалося²⁶.

Будучи митрополитом Київським, Іов встановив здійснювати в Свято-Михайлівському монастирі кожної суботи акафіст перед Новодворською іконою²⁷, а в Києво-Печерській Лаврі, – “пасії”²⁸. Нові порядки вимагали відповідного благоустрою. В іншому випадку вони не змогли б мати потрібного впливу. Яскраво про діяльність митрополита Іова для благоустрою Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря свідчить його надгробна епітафія і духовний заповіт²⁹.

Високопреосвященнійший Іов для зміцнення православ'я і поширення його вчення влаштував дві друкарні, одна з яких була розміщена в Золотоверхій обителі. Працював у митрополичому видавництві типограф Спиридон. 28 квітня 1621 р. з'являється відома “Протестація” святителя Іова, написана як відкритий лист польському королю від імені усіх православних ієрархів на свій захист. У 1628 р. митрополит надрукував “Лимонарь, или цветник Софрония, Патриарха Єрусалимского”³⁰.

15 серпня того ж року Собор під головуванням Преосвященнішого Іова постановив: “Твердо стояти в Православній і Східній вірі і не думати про відступлення в унію, і під присягою клянемося не відступати від Православ’я, і закликаємо до того весь православний народ!” Під цими словами свої підписи поставили митрополит Іов Борецький, архієпископ Мелетій Смотрицький, архієпископ Смоленський і Чернігівський Ісаєя Копинський, єпископ Луцький і Острозький Ісакій Борискович, єпископ Холмський і Белзький Паїсій Іполітич, єпископ Пінський і Туровський Авраамій Стагонський, архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила, ігумен Почаївський Іов та багато інших³¹.

Особливе піклування митрополит Іов Борецький проявляв щодо братської школи. Надгробна епітафія називає його “меценатом студентів”. Але головна історична заслуга його в тому, як вважають деякі, що він був захисником і охоронцем Києво-Братської школи, коли архімандрит Петро Могила хотів перенести її в Лавру, внаслідок чого Лаврська школа була приєднана до Братського монастиря. Цей заклад і отримав назву Києво-Могилянської колегії, й благословення святолюбивого митрополита спочило на ній³².

Упокоївся митрополит Іов 1 березня 1631 р. у середу другої неділі Великого посту³³. Згідно з його заповітом, тіло поховали “при церкві святого архістратига Михаїла над Києвом, аби... в землі одпочивало”³⁴. У творі преподобного Афанасія (Кальнофойського) “Тератургимі” надрукований текст надгробної епітафії над митрополитом Іовом (Борецьким)³⁵. Така велична особистість за життя була все ж не визнана легально королівською владою. В очах уніатів і короля митрополит Іов (Борецький) до кінця залишався і “псевдо-митрополитом”, і, звичайно, “псевдо-ігуменом”.

На освяченому Ювілейному Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату, який відбувався у Свято-Михайлівському Золотоверхому

монастирі у місті Києві з нагоди 900-ліття цієї обителі та 1020-ліття Хрещення Київської Русі-України (11.07.2008) було канонізовано і приєднано до лику святих митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Іова Борецького³⁶.

Тож швидкому розквіту Київської школи сприяв той факт, що біля її витоків стояли видатні постаті української історії, такі як святитель Іов Борецький. Ченці Ісає Копинський, Захарій Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній та інші члени Київського братства брали активну участь у здійсненні головної мети – організації і влаштування діяльності найвідомішої української духовної школи.

¹ *Титов Х. прот., проф.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1924. – С. 24.

² Там само. – С. 25.

³ Там само. – С. 27.

⁴ Там само. – С. 31.

⁵ Києво-Могилянська академія в іменах, XVI–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – С. 80.

⁶ *Утевська П., Созонова Н., Горбачов Д.* Київські святині. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 1999. – С. 64.

⁷ Дмитриевский А. Архиепископ Елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи Трапезундского Сумелийского монастыря. – К., 1899; *Ясіновський А.Ю.* Арсеній Еласонський [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Arsenij_E (останній перегляд: 24-11-2012).

⁸ Києво-Могилянська академія в іменах, XVI–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – С. 80.

⁹ *Асконченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею: В 2 ч. – К.: В университетской типографии, 1856. – Ч. 1. – С. 72.

¹⁰ Там само. – С. 72.

¹¹ Києво-Могилянська академія в іменах, XVI–XVIII ст... – С. 80.

¹² *Евстратий (Голованский), иером.* Киево-Златоверхо-Михайловский переклассный монастырь и его скит Феофанія. Монастырь сей современен св. равноапостольному князю Владимиру. Сочинение сие на пользу означенаго монастыря. Того же монастыря иеромонах Евстратий Голованский. – К.: Тип. В. П. Давиденко, Михайловская улица, собств. дом, 1878. – С. 352.

¹³ *Асконченский В.* Вк. праця. – С. 62.

¹⁴ Там само. – С. 78.

¹⁵ Там само. – С. 79, 80.

¹⁶ Там само. – С. 82.

¹⁷ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії. – С. 210.

¹⁸ *Харламович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1898. – С. 352.

¹⁹ *Дегтярвов М., Реутов А.* Михайлівський Золотоверхий монастир. Вид 2-е, стереотипне. – К.: Техніка, 1997. – С. 75.

²⁰ Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь: Исторический очерк от основания его до настоящего времени. – К.: Издание означенного монастыря, Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисаветинская ул., собств. д., 1889. – С. 39.

²¹ Там само. – С. 43.

²² *Голубев С., проф.* “Восьмисотлетие Киево-Михайловскаго Златоверхаго монастыря” (Речь, произнесенная профессором 13 июля 1908 года в торжественном собрании по случаю 800-летнего юбилея означеннаго монастыря) // Въ память 800-лѣтія Киево-Михайловскаго Златоверхаго монастыря 11 июля 1108 г. – 11 июля 1908 г. – К.: Типогр. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1909. – С. 86.

²³ *Харламович К.* Вк. праця. – С. 352.

²⁴ *Візер С.* Монастирі в Україні перша половина XVII ст.: міжконфесійне протистояння // Пам'ятки України. – К., 2004. – № 2. – С. 69–78.

²⁵ Западно-русские православные церковные братства // КЕВ. – 1870. – № 11. – С. 347–361.

²⁶ *Голубев С., проф.* “Восьмисотлетие...” – С. 52–109.

²⁷ *Петровскій С., свяц.* Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве: Исторический очерк и современное состояние Обители. – Одесса: Типогр. и Хромолитография Е. И. Фесенко, Ришельевская улица, собств. д. № 47-й, 1902. – С. 31.

²⁸ *Голубев С.* Когда и кем введены в Южно-Русскую обрядность пассии? // Киевские Епархиальные Ведомости. – К., 1874. – № 7. – С. 161–165.

²⁹ *Закревський Н.* Описание Киева... 1868. – Т. 1. – С. 518.

³⁰ *Євгеній (Болховітінів), митр.* Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананієвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – С. 161–166.

³¹ Цит. за: *Клос В.* Історія Православних монастирів Волині XVII–XVIII століть // Православний вісник. – К., 2005. – № 9–10. – С. 49–60.

³² *Голубев С., проф.* “Восьмисотлетіе...” – С. 96.

³³ *Дегтярвов М., Реутов А.* Вк. праця. – С. 79.

³⁴ *Софонович Феодосій, ігумен.* Хроніка з Літописців Стародавніх / АН України, Археографічна комісія, Ін-т української археології, Ін-т історії України. Підгот. тексту Ю. А. Мищика, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 226.

³⁵ *Євстратій (Голованський), ієром.* Вк. праця. – С. 114.

³⁶ Діяння освяченого Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату «Про канонізацію святиителя Іова Борелького, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі (+1631 р.)» // Православний вісник. – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 2008. – № 7–8. – С. 24–27.